

פליטים יהודים בארצם תש"ח-תשפ"ד

נורית כהן*

[...] 48'. המלחמה בעצם לא נסתיימה. וכל הדברים שהציקו

לנו אז. לא רצינו לתת לעצמנו דין-דוחשבון עליהם – מתעוררים

[...] מלחמת-יום-כיפור שוב

– עמוס קינן, פרוזה, 17-18

פינוי אזרחים ממוקדי סכנה היה חלק מתמונת עולמה של ההתיישבות היהודית החדשה בארץ ישראל כמעט מראשיתה. הניסיון לבנות בית ב"ארץ האבות", הן מהבחינה הלאומית והן מהבחינה האישית, והכמיהה לתחושת ביטחון, יציבות ושייכות התנגשו שוב ושוב עם השאיפות הלאומיות הפלסטיניות ועם איומים מבחוץ. "החיים בצילו של הר געש" בכברת ארץ לא-גדולה הצריכו הסתגלות לסכנות ולתהליך תמורה מתמיד בין עורף לחזית, הנמשך עד ימינו אלה (שפירא, 1992). הבנת הקשר בין תוצאותיהן של מלחמות לגורמים חברתיים אינה מחידושי המאה ה-20, אך נדמה כי בעשורים האחרונים מיוחס לקשר זה משקל רב מתמיד במחשבה ובמחקר האסטרטגיים, "עד כדי כך שכיום נוהגים לייחס לממדי הפנים ה'רכים' של הביטחון הלאומי את המשקל שיוחס בעבר לתכונות 'קשות' כגון מרחב, טכנולוגיה, פיקוד בשדה הקרב ויכולת ייצור" (כהן, 2003). מאז שנות ה-70 של המאה שעברה שוררת הסכמה בקרב המומחים כי חוסן חברתי ומורל ציבורי גבוה הם רכיב קובע בהשגת ניצחון במלחמה (Johnson, 1995; Katzenstein, 1996; Rosen, 1972, 1995).

היישוב היהודי בארץ ישראל במלחמת העצמאות (1948) יכול לשמש מקרה מבחן מובהק להוכחת תקפותן של תזות אלה; ארגונה הפנימי של החברה היישובית, הסולידריות של מרכיביה וכושר עמידתם היו מהגורמים החשובים לניצחון הצד היהודי. התמודדות החברה היישובית עם פליטי המלחמה היהודיים הייתה אכן בוחן חשובה לחוסנו של הצד היהודי, ויכולתו להתמודד עם התופעה בהצלחה הייתה מסודרת ניצחונו. בהקשר זה, פינוי של אוכלוסייה אזרחית אינו בהכרח אות של חולשה וראשית תבוסה, אלא להיפך. במקרים מסוימים הוא אות לחוסנו של הצד הלוחם ואיתות כי בכוונת הנותנים בחזית להישאר ולהגן על המקום בחירוף נפש.

* מחברת הספר **פליטים יהודים במלחמת העצמאות (2014)**, זוכה פרס יצחק שדה לספרות צבאית, שעליו מבוסס מאמר זה.

מאפייני הפליטות בתש"ח

המדיניות בעניין פינוי אוכלוסייה עברה תוך כדי מלחמת העצמאות מהפך, המלמד מצד אחד על הנחות היסוד השגויות שעמדו בבסיס המוכנות היישוביות למלחמה, בין השאר על מערכת הביצורים המיושנת שהוכנה בתוקף כך, ומצד שני על יכולתם של היישוב ושל מנהיגיו להתאים את עצמם במהירות לתנאים של המציאות המשתנה. פרשת הפליטים היהודים במלחמת השחרור מדגימה את תהליכי בנייתו של צה"ל ואת השתחררותו ההדרגתית מהגנה צמודה ונוכחת על היישובים כרכיב יסודי בתורת הלחימה שלו.

המחקר מראה עוד שאם שהנטייה הכללית ביישוב הייתה לאסור על פינוי ילדים ונשים מאזורי החזית, הרי בפועל – ברבדים מוצנעים – ניתנו אישורים והוראות לפינוי כבר מימיה הראשונים של המלחמה על ידי מנהיג היישוב דוד בן-גוריון והרמטכ"לים בפועל של המלחמה – ישראל גלילי ויגאל ידין. על אף זאת, הרוב המכריע של הפינויים בוצעו ברגע האחרון תוך סיכון חיים ממשי, וכחוט השערה היה בין סיום אחר, טרגי. גם במקרה זה הוכח שמזל הוא תחמושת הכרחית לצד המנצח: בכמה וכמה מקרים הסתיים הפינוי בפצועים בלבד רק הודות למזל או נס או השגחה אלוהית – יבחרו הקוראים.

פרשת הפליטות בחברה היישובית התאפיינה בראשיתה ברכיב מובחן של כאוס ואובדן שליטה, הן בערים והן באזורים הכפריים. הימלטות הפליטים אל האזורים הבטוחים יותר הייתה פעמים רבות מבוהלת וללא ארגון כלשהו. מערכות ארציות ומקומיות לא היו ערוכות לטפל בפליטים, וחוסר הסדר נמשך לעיתים ימים, לעיתים שבועות. בסופו של דבר עמדה ליישוב, גם בעניין זה, התשתית שהכין בימי "המדינה שבדרך", של רשת ארגונים ארציים ומקומיים שהצליחה להציע לפליטים סעד מסוים ולהשיב, לפחות במידת מה, את הסדר למערכות החיים. הפליטים אתגרו את הסולידריות היישובית, ובצד גילויי הזדהות וסיוע היו גם גילויי רתיעה וניכור. אלה ואלה ראוי שייזכרו, אם כי בסיכומו של חשבון ניתן לומר כי הסולידריות גברה על הניכור, וכוחות האיחוד גברו על כוחות הפירוד.

הפליטות היהודית הקיפה את כל הארץ ואת כל סוגי היישובים – ערים, מושבים, וקיבוצים. בסך הכול הגיע מספרם של הפליטים היהודים במלחמה לכ-60 אלף בני אדם לפחות, כלומר כעשרה אחוזים מכלל האוכלוסייה היהודית: כ-25 אלף בירושלים, כ-18 אלף בתל אביב, כ-5,000 בחיפה ועוד כ-11 אלף באזורים הכפריים. יש לראות בנתונים אלה מספרי מינימום, משום שהם משקפים רק את הפליטים שהיו בטיפולן של הרשויות השונות. מספר הפליטים היהודים בפועל היה כנראה גבוה יותר.

במחקר של המחברת נורית כהן (2014) נעשה שימוש בלשון ניטרלית לתיאור הפליטים בערים ובאזורים הכפריים – "פינוי פרטי" למתפנים על דעת עצמם ובכוחות עצמם, ו"פינוי מאורגן" למתפנים בדרך אחרת. ככלל, המושג פינוי פרטי הולם את הפליטים בערים ופינוי מאורגן – את הפינוי בקיבוצים. הפינוי במושבות ובמושבים התאפיין בשתי הצורות גם יחד. עם זאת מתברר כי קווי החיתוך בין שתי דרכי הפינוי לא עברו דרך צורת היישוב. בשאלה זו הכריעו בעיקר מיקומו הגיאוגרפי של היישוב, מידת קרבתו לחזית, מידת הבהילות של הפינוי ואופייה הספציפי של כל נקודה. ראשון לציון המופצצת לא יכולה להימנות בנשימה אחת עם הרצליה השלווה; למשמר הירדן הנלחמת על חייה לא היה מן המשותף עם גבעתיים; ולבית אשל ובבטים המנותקים לא היה מן המשותף עם כפר מל"ל. בהקשר זה של פינוי ה"לא-לוחמים" היה למושבים באר טוביה ורמות נפתלי, למשל, מכנה משותף רב יותר עם קיבוצים דוגמת נגבה ודגניה, ולא דווקא עם מושבים אחרים, ולמושבות מטולה וראש פינה היו קווי דמיון למנרה ולאילת השחר, ולא דווקא למושבות אחרות. גם קרבה גיאוגרפית לא תמיד הייתה ערובה לגורל דומה בפרשת הפינוי: רכס הרים, ואדי תלול או כפר עוין סמוך קבעו לעיתים גורל אחר לשני יישובים שישבו על אותה משבצת קרקע. קילומטרים ספורים הפרידו, למשל, בין כפר סבא לרמת הכובש, אך בעוד שרמת הכובש הייתה נתונה לאיום קבוע מטירה השכנה ונאלצה לפנות חלק מתושביה, כפר סבא נהנתה משקט יחסי ויכלה לקלוט חלק ממפוני הקיבוץ השכן.

היו הבדלים ניכרים בין הפינוי מהערים לפינוי מהקיבוצים ומחלק מהמושבים. אלה נבעו ממבנהו של הקולקטיב הקיבוצי המאורגן, אך נדמה כי הם היו מצומצמים יותר מכפי שבני התקופה נטו לחשוב. לפינוי מהקיבוצים אכן היה פן מאורגן, אך לעיתים הייתה זו מנוסה כפשוטה מקו האש, בחלק מהמקרים היא בוצעה על דעת אנשי הקיבוצים בלבד, ולעיתים אף בניגוד מפורש להוראות הפיקוד הצבאי המקומי. כלומר, גם "הפינוי המאורגן" לא היה תמיד מאורגן, ונעשה לעיתים על דעת המפונים עצמם ובאמצעים שלהם. מנגד, מנגנון הקליטה של הפליטים בערים עבר תהליך הסדרה שחייב אישור מאת המפקד המקומי, על רקע העובדה כי המשך המגורים בבית מהווה סכנה. כלומר, הפינוי הפרטי בערים לא היה תמיד על דעת הפליטים בלבד, ובוודאי לא הייתה זו בריחה חסרת אחריות.

בני התקופה נטו לציין הבדל נוסף בין "מפונים" מהקיבוצים ל"פליטים" מהערים: בקיבוצים נותרו הגברים וחלק מהנשים להגן על נקודת היישוב, בעוד שבערים נטשו הפליטים את שכונותיהם בלי לדאוג לעתידן. המחקר הראה שבמקרים רבים בני משפחות הפליטים, האבות והאחים הבוגרים, לחמו בשורות הכוח היהודי, וניתן להניח שככל שהמלחמה

התארכה וגדל היקף הגיוס, כן גדל שיעור המגויסים מקרב הפליטים. כך שגם במובן זה, ההבדלים בין פליטי העיר ופליטי הקיבוצים היו מצומצמים יותר מכפי שנראה ממבט ראשון. אלה ואלה היו פליטים זמניים של מלחמה, שבסופה ניצח הצד שלהם. החששות מתבוסה התבדו, האיום על ביתם הוסר והם יכלו לרוב לשוב אליו.

אופייה המוגבל של הפליטות בחברה היישובית היווה בעיני אנשי התקופה הוכחה לקשר האמיץ שלהם לארץ ולבעלותם עליה. בקוטב השני הציבו את התנהגותם של ערביי הארץ, כפי שנצפתה בעיניהם – בריחה כללית מבוהלת. ההשוואה לימדה, לדעתם, מיהם בניה האמיתיים של הארץ ומי זכאי לשבת בה. כך תיאר חבר מנרה את רגעי יציאת הילדים מהמשק: "ברגעי הפרידה האחרונים, כשסקרתי בעיני את כל קהל ההורים, את האימהות השולחות את ילדיהן למרחק ובעצמן נשארות להגן על הנקודה יחד עם ההורים, וכשהשוויתי זאת למנוסתם המבוהלת של הערבים – אמרתי בליבי: עם אשר ככה עומד במערכה, בלי ספק שזכותו תעמוד לו לנצח!" (עלי מנרה, 1948). גם בהנהגת היישוב השוו דוברים שונים את התנהגות האוכלוסייה הערבית לזו היהודית והגיעו למסקנות דומות. כך למשל אמר דוד בן-גוריון בישיבה הראשונה של מועצת העם: "ההיסטוריה הוכיחה עכשיו, מי באמת קשור לארץ הזאת, ובשביל מי הארץ הזאת אינה אלא מותרות, שאפשר בנקל לוותר עליהם [...] כאן נתגלה בבירות ניצחת מיהו העם הקשור קשר עמוק לארץ הזאת" (הישיבה הראשונה, 1948, עמ' 5).

המבט הגאה של חלק מאנשי התקופה על פרשת הפינוי או הפליטות מקשה להבין מדוע היא נשכחה כמעט לחלוטין מהזיכרון הקולקטיבי הישראלי. אפרת קנטור טוענת להשכחה מכוונת של פרשת הפינוי על ידי הנהגת הקיבוץ המאוחד, שהביעה בדרך זו את מורת רוחה מעצם הפינוי ומחוסר המשמעת שהפגינו קיבוצי התנועה (קנטור, 2007). אך מה על יתר התנועות והזרמים בחברה היישובית? נדמה כי חלק מההסבר טמון בדואליות שחשו המפונים עצמם באשר להחלטתם לעזוב זמנית את מקום יישובם. השפעתה של האידיאולוגיה השלטת מתחילת המלחמה, שאסרה על פינוי, נתנה את אותותיה עוד זמן רב לאחר שהוכחה כשגויה, וחלק מהמפונים חשו עדיין שהפינוי הוא משהו שיש להתבייש בו. הסבר נוסף להשתכחותה המהירה של פרשת הפינוי של ילדי הגליל העליון בקיץ 1941 יכול להיות זה של איש כפר גלעדי: "נראה כי כך אנו עשויים, ורק כך נוכל לשאת כל זאת" (על הגבעה, 1941). כלומר, צדדיו הקשים של הפינוי – הפחד, הכישלונות והקשיים – הודחקו באופן טבעי על ידי גיבורי הפרשה, ויחד איתם שקע הסיפור כולו בתהום הנשייה. העובדה שפרשת הפינוי הייתה ועודנה עד היום פצע פעור בחייהם של חלק מגיבוריו וגיבורותיו

הקשתה עוד יותר על שימור זיכרון הפינוי. ההכרח לחזור לשגרה חייב, לתחושת חלק מאנשי התקופה, להדחיק את הכעסים וההאשמות ולשמור על רקמת החיים המשותפת. עיון כלשהו בפרשת הפינוי היה מחייב עימות, והשכחה או ההשכחה נתפסו אולי כעדיפות. הדברים נכונים גם באשר לפינוי בקיבוצים וגם לפינוי בערים, שמלכתחילה לא זכה ללגיטימציה של היישוב היהודי בארץ ישראל.

על כך יש להוסיף את זמניותה של תופעת הפליטות בחברה היהודית, ואת העובדה שבדיעבד ניתן היה לראותה כסטייה קטנה ממהלכה "התקין" של ההיסטוריה, שהרי בסופו של דבר הצד היהודי ניצח במערכה, והניצחון ייתר לכאורה את הצורך להתעכב על רגעי חולשה ומשבר. יש לזכור גם את שטף האירועים הדרמטיים שקדמו לפרשת הפליטות ושבאו אחריה, אשר הפחיתו בראייה כוללת את משקלה ביחס לאירועים אחרים – החל בשואה וכלה בעלייה הגדולה של שנות ה־50. קשיי הפינוי במלחמת העצמאות והטראומות שלו התגמדו ביחס לאירועים שקדמו לו ושבאו אחריו, והפרשה כולה נשטפה בזרם האירועים המסחרר לעיתים של מדינת ישראל.

השלכות על הפליטות הנוכחית

הדילמות הקשורות בקביעת מדיניות של פינוי אוכלוסייה לא איבדו כהוא זה מתוקפן, ואולי כעת, לאחר אירועי ה־7 באוקטובר, הן רלוונטיות יותר מתמיד. רגישות הנושא מתעצמת לאור ההבנה שפינוי או אי־פינוי של אוכלוסייה מאזורי סכנה משליך על חוסנו של העורף, ולחוסן זה קשר הדוק ליכולותיה של כל מדינה להשיג את יעדיה הצבאיים והמדיניים. אחת המסקנות הראשונות מעיון בתולדות מלחמת העצמאות היא שאין להקיש ממלחמות קודמות על דרכי ההתמודדות עם העימותים הבאים. הנטייה האנושית הזו כמעט הביאה אסון על אנשי תש"ח, שהתכוונו למלחמה ב־1948 כאילו הייתה גל נוסף של "המאורעות", כמו אלה שהתרחשו ב־1936–1939.

שאלה נוקבת היא מה יש ללמוד מההיסטוריה ומה חובה לשכוח. את התשובה לשאלה הזו מסבכת ההכרה במקריות של ההיסטוריה, בגורמים בלתי צפויים, בכך ש"אין לראות את הדברים כסוף מעשה שהיה במחשבה תחילה [...] הרבה כוונות לא הוצאו לפועל, מטרות רבות לא הושגו; רבות אחרות הושגו מבלי שהתכוונו אליהן" (קולת, 1976, עמ' 21). בהקשר זה נדמה שראוי לסיים בדבריו של דוד בן־גוריון בכנסת, לאחר תום מלחמת העצמאות:

בעיות הבטחון נוקבות עד הנה, ולא נפתור אותן בתשובות קלות, השאובות מעברנו או שאולות מעמים אחרים. מה שהספיק בעבר ומה שהספיק לאחרים — לא יספיק לנו, כי בעיית בטחוננו היא יחידה במינה. כל מה שיש ללמוד מאחרים ומעברנו — נלמד, אך לא נעמוד במבחן אלא אך ורק אם נראה מצבנו וצרכינו בייחודם ההיסטורי והגיאוגרפי, ונבנה שיטת בטחון הולמת יחוד זה. לשם כך עלינו לדאוג לא רק לבניין צבא — אלא גם לבניין העם והארץ. הצרכים שלובים ואין להפריד בין הדברים (בן גוריון, 1971, עמ' 75).

מקורות

- בן גוריון, ד' (1971). **יחוד ויעוד — דברים על ביטחון ישראל**. מערכות.
- הישיבה הראשונה של מועצת העם** (4 במאי 1948). אתר הכנסת. <https://tinyurl.com/mrx4c63e>
- כהן, ס"א (2003). היחסים המשתנים בין החברה לצבא בישראל — ההשלכות המבצעיות. **עיונים בביטחון המזרח התיכון**, מרכז בס"א, אוניברסיטת בר-אילן, 423-444.
- כהן-ליונובסקי, נ' (2014), **פליטים יהודים במלחמת העצמאות**. עם עובד, המכון לחקר הציונות בישראל ומכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות.
- על הגבעה**, 239 (1941, 27 ביולי). ארכיון כפר גלעדי.
- עלי מנרה** (1948, 4 ביוני). ארכיון יד טבנקין.
- קולת י' (1976). על המחקר והחוקר של תולדות היישוב והציונות. **קתדרה**, 1, 35-3.
- <https://tinyurl.com/3pxa42a6>
- קנטור, א' (2007). **בעצמם הם כותבים להם שיר' — עיצוב הזיכרון הקולקטיבי בקיבוץ המאוחד 1948-1978**. יד טבנקין, מכון בן גוריון.
- שפירא, א' (1992). **חרב היונה**. עם עובד.
- Johnson, A.I. (1995). Thinking about strategic culture. *International Security*, 19(4), 32-64. <https://tinyurl.com/mwrcnk87>
- Katzstein P.J. (ed.) (1996), *The culture of national security*. Columbia University Press.
- Rosen, S. (1972), War power and the willingness to suffer. in B.M. Russett (ed.), *Peace, war and numbers* (pp. 167-183). Sage Publications.
- Rosen, S. (1995), Military effectiveness: Why Society Matters. *International Security*, 19(4), 5-31. <https://tinyurl.com/mr3r74wk>